

DRAMATURJİ MƏTNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Belə bir fikir yayılmışdır ki, incəsənət, hər şeydən əvvəl, biliklər sistemini deyil, insan münasibətlərini formalaşdırır, ədəbiyyat isə sözün əsl mənasında prosessual fəaliyyətdir. Buna görə də filologiya elmi təkcə mətnin yaranma prosesinin deyil, həm də həmin mətnin müəllifin müasirləri və xələfləri tərəfindən qəbul edilmə, qavranılma prosesini öyrənir. Beləliklə, mətnin özündə onun daxili oxucu potensialının aşkara çıxarılmasına, onun oxucuya təsiri imkanlarının açılmasına tələbat ortaya çıxır.

Bədii dramaturji mətnin təhlili üçün getdikcə yeni-yeni imkanlar açılır, dramaturji mətn dilşünaslar, o cümlədən müasir strukturalistlər tərəfindən, bir qayda olaraq, daxilən bütöv, bitmiş, qapalı, öz üzərində canlı gerçəkliyin çoxsahəli təsirini hiss edən struktur kimi nəzərdən keçirilir. Filologiyanın fəlsəfə, tarix, psixologiya, sosiologiya, kitabşünaslıq və s. humanitar sahələrlə məhsuldar əməkdaşlığı belə düşünməyə əsas verir ki, filoloji idrakın perspektivliyi yolları bədii mətnin prinsipial şəkildə açıq strukturunun öyrənilməsi, ədəbi əsərin bir proses kimi öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Bədii mətnin əsasında oxucuya müəllifin özünün keçirdiyi hissələrin açıq-aydın və ya gizli sirayət edilməsi cəhdlərinin olduğu bir söyləmə, ədəbi bir cümlə kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun sayılır. Böyük sənətkarın cümləsi, M.M.Baxtinin fiadəsi ilə desək, dövrün böyük dialoquna qoşularaq, sanki tələbatı qabaqcadan duyur, onu qabaqlayır, korrekte edir, dəyişdirir, təkmilləşdirir (2). Öz növbəsində teatr səhnəsinin tələbləri, canlı aktyorun irəli sürdüyü özünəməxsus oxucu tələbatı dialektik baxımdan mürəkkəb bir şəkildə yazıçının öz əsərində ifadə etdiyi daxili tələblərinə tətbiq edilir.

Mətnin təhlili prinsipi psixologiya elmindən məlum olan nitqə ünsiyyət kimi yanaşılması metoduna əsaslanıb bilər. Buna görə də söz üzərində işin prinsiplərini nitqi fikirdən sözə aparıb çıxaran yolların həlqələri-
nə aid etmək zəruridir.

Psixoloqlar nitqin yaranmasının fazalı strukturunu, fikirdən sözə doğru hərəkəti, onun mərhələli səciyyəsinə qeyd edirlər.

Fikirdən nitqə doğru yol söyləmənin həyata gəlməsinə səbəb olan motivi əhatə edir. Məhz bu mərhələdə şəraitə ilkin uyğunlaşma, materialın öyrənilməsi baş verir, ünsiyyətin məqsəd və vəzifələri haqqında ümumi təsəvvür yaranır.

Şəraitə uyğunlaşma nitq hərəkətindən qabaq gəlir, gözlə görünən təsvirlərin hərəkətə gətirilməsi və təhlili əsasında baş verir. Uyğunlaşma

və planlaşdırma fazası şəraitin öyrənilməsinə və qavranılmasına əsaslanır. Bu şərait, daxili əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlər hadisədə iştirak edənlərin məntiqindən və hərəkətlərinin ardıcılığından aşkarlanmağa başlayır. Həmin mərhələdə məqsədə çatmaq üçün hərəkətlərin konkret planı olmur. Bu plan yalnız ümumi ideya şəklində mövcud olur. Uyğunlaşma mərhələsində mətnarxası anlamın şifrlərinin intensiv surətdə açılması baş verir ki, bu zaman da hadisələrə baxışlar aparıcı rol oynayır. Hadisəyə baxış, hadisəni görmək eyni zamanda həm də onu hiss etmək və yaşamaq, ona müvafiq tərzdə hərəkət etmək deməkdir. Yalnız bundan sonra hərəkətlərin məntiqini dəqiqləşdirmək və təklif olunan şəraiti mənimsəmək yolu ilə «nəticə obrazı» yaranır, fəvqəlvəzifə konkretləşir, vəzifələrdən irəli gələn şəraiti ikinci uyğunlaşma baş verir, ətrafdakılara, o cümlədən potensial tamaşaçılara təsir göstərməyin konkret yolları formalaşır.

Ümumi ideya mütləq tərzdə daxilən nitq hərəkətinin, formaca geniş və funksiya baxımından predikativ daxili nitqin proqramlaşdırılması mərhələsini keçməli olur. Daxili nitqdə fraza şəklində və genişləndirilmiş nitq kimi realizə edilən potensial nitq söyləmi sistemi yaranır.

Beləliklə, mətnin mənimsənilməsi yolunu da mərhələ-mərhələ keçmək lazım gəlir: a) motivdən bütün anlam şəraitini (mətnarxası anlamı və təklif edilən şəraiti) mənimsəyəndən sonra açıqlanan ümumi fikrə doğru; b) «nəticə obrazı»nın formalaşdığı, fəaliyyət vəzifəsinin konkretləşdiyi və bu vəzifəyə nail olmaq üçün planlaşdırmanın aparıldığı ikinci uyğunlaşmadan nitq hərəkətində anlamın realizə edilməsinə doğru.

Pyes üzərində iş zamanı vurğular və pauzalar materialın dərinə mənimsənilməsinin nəticəsi kimi yaranır. Ancaq səhnə nitqinin mənimsənilməsi prosesində təhlilin birinci mərhələsi yenə də məntiqi təhlili, pauzaların və vurğuların yerinə qoyulması sayılır.

Müəllif frazasının tamaşaçıya düzgün çatdırılması üçün onu bütün təfəssilatı ilə dəqiq tələffüz etmək, yeni məntiqi pauzaların yerini və sürəkliyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Əsas vurğulu sözü tutmaq, ikinci və üçüncü dərəcəli vurğuların yerini tapmaq burada mühüm rol oynayır. Beləliklə, mətnin təhlilində əvvəlcə cümlənin məntiqi, sonra isə münasibət araşdırılır. Mətnin məntiqi təhlili mətn üzərində işin birinci, hazırlıq pilləsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi mətn üzərində təhlil işinin düzgün yolu ziddiyyətlər əsasında - baxışlarla, hadisəni görməklə, şərait və vəzifələrlə bağlı məsələlərdən vurğular və pauzalara doğru qurulur. Mətnarxası anlam nə qədər dərinə yerləşirsə, hadisələri görmək xətti bir o qədər aydın olur, hadisələrin məntiqi və ardıcılığı nə qədər dəqiq olursa, anlam vurğuları və pauzaları öz yerinə bir o qədər asanlıqla və düzgün qoyulur.

İstənilən fəaliyyət növündə insanın diqqətini hər şeydən qabaq funksional baxımdan əhəmiyyət daşıyan əlaqələr cəlb edir, onun tə-

fəkkürünü, diqqətini, emosiyalarını müəyyən tərzdə lazımı yola istiqamətləndirir.

Təhlil qrammatikadan, sintaksisdən başladıqda bütün diqqət cümlənin ünsiyyət prosesi ilə bağlı olmayan formal strukturu üzərində cəmlənir.

Təhlil qarşılıqlı nitq əlaqələrinin qanunauyğun qaydaları, mətnin arasında gizlənən canlı gerçəkliyin təcəssümü üzərində qurulduqda isə bütün diqqət daxili qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin açılmasına yönəldilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Андрищенко Т.Я. Структура текста как инструмент в исследовании смыслового восприятия речевого сообщения. Общение, текст, высказывание, М., 1989.

2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. Эстетика словесного творчества, М., 1979.

Ş. Ə. MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma sözlərdən ibarətdir. Unutmayaq ki, insan məhz dilin hesabına xarici aləmə yol açır və onu dərk edir. Bu baxımdan frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlərin universiallığı çox təbiidir və heç də təəccüb doğurmamalıdır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji xarakteri onların yarandığı mənbəyə çox təsadüf edir. Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərə aid bir sıra müxtəlif səpkili yazılar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azalır. Onların müəyyən qismi, xüsusən türk dillərinə məxsus sözlər əsasında formalaşanlar daha qədimi tarixə malikdir. Onların məhz nə vaxtdan və hansı yazılı abidədən başlayaraq dildə işlənməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız araşdırmalar istər-istəməz bizi Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşması dövründən daha əvvəllərə – Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI-VII əsrlər) aparıb çıxarır.